

3. Shumka, M & Shandruk, I 2014. 'Transformaciya gumanistichnih idej v suchasnosti (Transformation of humanistic ideas in the present)', *Svitoglyadni ta sociokulturni zasadi formuvannya modernoyi ukrajinskoyi natsiyi: shorich. nauk. pr., vidp. za vip. TV, Goncharuk, Ternopil : TNEU, 25 s.*
4. Bostrom, N 2003. 'Transhumanist FAQ: A General Introduction', *Version 2.1. Faculty of philosophy, Oxford University, 56 p.* Available from: <<https://www.nickbostrom.com/views/transhumanist.pdf>>. [22 July 2021].
5. Bostrom, N 2005. 'Transhumanist values', *In Review of contemporary philosophy, Vol. 4, № 1-2, p. 87-101.* Available from: <<https://www.nickbostrom.com/ethics/values.html>>. [25 July 2021].
6. *Daedalus; or, Science and the Future* 1924. E. P. Dutton and Company, Inc., a paper read to the Heretics, Cambridge, on 4 February 1923 by J. B. S. Haldane. Available from: <<http://bactra.org/Daedalus.html>>. [22 July 2021].
7. Fukuyama, F 2004. 'Transhumanism – The world's most dangerous idea', *Special report. Foreign policy.* Available from: <<https://foreignpolicy.com/2009/10/23/transhumanism/>>. [25 July 2021].
8. Huxley, J 1957. 'New Bottles for New Wine', London: *Chatto & Windus, 600 p.* Available from: <<https://archive.org/details/NewBottlesForNewWine/page/n333/mode/2up>>. [25 July 2021].
9. More, M 1990. *Transhumanism. Towards a Futurist Philosophy.* Available from: <<http://web.archive.org/web/20130806172107/http://www.maxmore.com:80/transhum.htm>>. [22 July 2021].

DOI 10.33930/ed.2019.5007.35(7)-4

УДК 1.14.141

КСЕНОФОБИЯ ТА РАСИЗМ В КОНТЕКСТІ НІГІЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

THE PROBLEM OF THE SPREAD OF XENOPHOBIA AND RACISM

Р. Я. Барабаш

Актуальність теми дослідження. У статті обґрунтовується, що ксенофобія та расизм мають свій виток у філософії нігілізму. Остання характеризується домінуванням монологічної суб'єкто-центричної парадигми мислення, де Інший постає завжди як Чужий. Відповідно деструктивна енергія нігілізму спрямована на анігіляцію Чужого. Ці та подібні ним негативні явища, які відбуваються у сучасному суспільстві, завжди знаходять соціальний ґрунт для свого розвитку. Тенденції злочинності на підставі дискримінації стрімко зростають, тому ксенофобія та расизм постають однією із найважливіших та

Urgency of the research. The article argues that xenophobia and racism have their origins in the philosophy of nihilism. The latter is characterized by the dominance of a monologue subject-centric paradigm of thinking, where the Other always appears as an Alien. Accordingly, the destructive energy of nihilism is aimed at the annihilation of the Alien. These and similar negative phenomena that occur in modern society always find a social basis for their development. The tendency of crime on the basis of discrimination is growing rapidly, so xenophobia and racism are one of the most important and acute problems not only at the applied political but also at the theoretical and

найгостріших проблем не лише на прикладному політичному, але й на теоретично-філософському рівні.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема ксенофобії та расизму є не лише соціально-політичною, але й світоглядною проблемою відносин Я-Інший. Із кожним роком все більше зростає кількість проживання іноземців у різних країнах. Причини цих явищ полягають у збільшенні економічних та соціальних проблем у суспільстві, неефективній політиці стосовно профілактики подібного роду явищ у молодіжному середовищі, яке схильне до нігілістичних тенденцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен нігілізму, який зачіпає різноманітні сфери життя людини, розглядається у роботах А. Пігалева, Т. Лютого, А. Михайлова, Е. Северіно, В. Савчука, М. Сірука, П. Смирнова. Дослідженням проблеми розповсюдження расизму та ксенофобії займалися такі вчені, як О. М. Бандурка, М. В. Кроз, А. А. Габіані, Н. А. Ратінова, Я. І. Гілінський, О. М. Джура, П. Слотердаjk, А. П. Закалюк, Д. О. Кобзін та інші.

Постановка завдання. Метою даної статті є комплексний теоретичний аналіз питання ксенофобії та расизму у світлі філософії нігілізму, дослідження проблематики у контексті пошуку ефективних та реальних шляхів попередження та запобігання даного явища.

Виклад основного матеріалу. У центрі нігілізму - проблема взаємовідносин Я-Інший, монологічність автономного, замкненого в собі, нарцистичного Я-суб'єкта, який об'єктивізує світ та інших людей навколо себе, не сприймає відмінність, "інакшість" у будь-яких її проявах. Нігілістична установка налаштована на сприйняття Іншого як ворожого Чужого, знищення всього, що несхоже на Я.

Висновки. Викладені у статті положення щодо культурно-психологічних причин расизму та ксенофобії лише частково окреслюють широкий і глибокий пласт девіантогенних соціальних проблем.

philosophical level.

Target setting. Today, the problem of xenophobia and racism is not only a socio-political, but also a worldview problem of the I-Other relationship. With each passing year, the number of foreigners living in different countries is growing. The reasons for these phenomena are the increase in economic and social problems in society, the ineffective policy on the prevention of such phenomena in the youth trend, which is declining.

Actual scientific researches and issues analysis. The phenomenon of nihilism, which affects various spheres of human life, is considered in the works of A. Pigalev, T. Liutyi, A. Mikhailov, E. Severino, V. Savchuk, M. Siruk, P. Smirnov. Such scientists as O. Bandurka, M. Kroz, A. Gabiani, N. Ratinova, Y. Gilinsky, O. Dzhuzha, P. Sloterdijk, A. Zakalyuk, D. Kobzin and others were engaged in research of a problem of distribution of racism and xenophobia.

The research objective. The purpose of this article is a comprehensive theoretical analysis of xenophobia and racism in the light of the philosophy of nihilism, the study of issues in the context of finding effective and realistic ways to prevent and prevent this phenomenon.

The statement of basic material. At the heart of nihilism is the problem of the Self-Other relationship, the monologue of the autonomous, self-contained, narcissistic self-subject who objectifies the world and other people around him, does not perceive the difference, "otherness" in all its manifestations. The nihilistic attitude is set up for the perception of the Other as an enemy of the Alien, the destruction of everything that is not like the Self.

Conclusions. The provisions set out in the article on the cultural and psychological causes of racism and xenophobia only partially outline the broad and deep layer of deviantogenic social problems. Further areas of research

Подальші напрями досліджень вбачаються у розширенні розуміння про криміногенно детермінаційну роль різних форм суспільної свідомості, їх станів і конфігурацій, співвідношення з культурними, політико-правовими змінами, змінами в дискурсі тощо.

Ключові слова. Ксенофобія, расизм, Інший, Чужий, нігілізм, монологічність, діалогічність.

are seen in expanding the understanding of the criminogenic determinative role of various forms of social consciousness, their states and configurations, the relationship with cultural, political and legal changes, changes in discourse and more.

Keywords. Xenophobia, racism, Other, Alien, nihilism, monologue, dialogicity.

Актуальність теми. Проблема нігілізму зараз досить гостро постає в світі, бо ж відмова від культурних традицій свого народу, заперечення правил, законів, канонів у різноманітних галузях людської діяльності є тим пріоритетним напрямом, який заповняє світогляд сучасної людини. Суспільство починає розколюватися, адже кожен з його суб'єктів вважає свою думку єдино правильною. Настає епоха “пост-правди”, в якій все суб'єктивізується та релятивізується, в той час як об'єктивність істини заперечується. Нігілізм постає як розумова конструкція, яка пов'язана з переконаннями, що заперечують загальноприйняті універсальні моральні норми, цінності, ідеали та, якщо узагальнити, культуру в цілому.

Сьогодні, однією із актуальних проблем сучасного світу виступає боротьба із ксенофобією та расизмом, які є наслідками нігілістичної установки людської свідомості. Ці явища значно підсилюють соціальну напругу у суспільстві та є потужним чинником збільшення деструктивної агресії, насильницької злочинності, так званих “злочинів ненависті”. Дуже гостро дана проблема відчутна у місцевостях із полі-етнічним складом населення, де характер міжнаціональних відносин обіймає ключову роль у системі соціальної комунікації та політичних взаєминах.

Постановка проблеми. Сьогодні перед світом гостро стоїть питання не тільки мирного та гармонійного співіснування різних етнічних спільнот, що проживають на одній території, що не завжди можливо навіть при високому рівні розвитку політичної культури та демократії, але й успішного вирішення міграційних питань та нової інтеграції міграційних спільнот на засадах мультикультурізму і толерантності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питань та проблем розповсюдження ксенофобії та расизму в Україні займалися та присвятили свої праці такі вчені як О. Бандурка, Н. Ратинова, Я. Гілінський, Є. Онацький, А. Закалюк, Д. Кобзін ін. Серед класичних авторів слід назвати М. Бубера (“Я і Ти”), Ю. Габермаса (“Моральна свідомість і комунікативна дія”), Р. Рорті (“Здобуваючи нашу країну”), М. Бахтіна (“Філософія вчинку”), Е. Левінаса (“Тотальність і Безкінечне”). Серед більш сучасних дослідників – Б. Вальденфельса (“Своя культура і чужа культура. Парадокс науки про чуже”), П. Слотердайка (“Критика цинічного розуму”), Ю. Крістеву (“Самі собі чужі”), С. Жижєка (“Як крадіжка при денному світлі: сила в часи постгуманності”), Р. Кірні (“Незнайомці, боги й монстри: інтерпретуючи іншість”), Д. Захаві (“Самість та Інший: досліджуючи суб'єктивність, емпатію та сором”). Серед останніх публікацій слід відзначити роботу українського філософа Т. Лютого “Двійник. Про природу дублювання і множинності”, в якій він рефлексує над поняттям “іншості” та Чужого.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу проблеми ксенофобії та расизму як наслідків нігілізму, дослідити їх проблематику та знайти можливі шляхи попередження і запобігання даного явища в Україні та світі.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про термін “нігілізм” вперше було знайдено ще в середньовічній літературі у XII ст. Одна із церковних ересей, що виступала із позиції заперечення догмату людської природи, що присутня у природі Бога, мала назву “нігілізм”. В подальшому це питання гостро постає вже в XVIII – XIX ст. у роботах таких відомих мислителів як Ф. Г. Якобі, С. К’еркегорі, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, О. Шпенглера, М. Хайдеггера.

Дуже багато часу проблемі нігілізму присвятив Ф. Ніцше, який часто роздумував над питанням, чому нігілізм так актуальний для Заходу. Вчений відповідає так: “Усі наші цінності, які існували до сьогодні, самі знаходять в ньому свій останній висновок; тому що нігілізм є до кінця продумана логіка наших великих цінностей і ідеалів; тому що нам потрібно спочатку пережити нігілізм, щоб переконатися в тому, яка по суті була цінність цих “цінностей”... Нам потрібно коли-небудь знайти нові цінності...” [5, с. 503].

М. Хайдеггер, аналізуючи феномен європейського нігілізму, відзначав три його форми [15]. По-перше, це панування безсенсовості, знецінення всього суцього. Відсутність ієрархії цінностей приводить до рівнозначності всіх цінностей, до уявлення про те, що всі вони відносні, а отже, в цілому загальнозначущого сенсу в них немає. По-друге, нігілізм відстежується в переконанні, що людський світ, соціум витканий лише з “психологічних потреб” і являє собою мережу пересічних приватних інтересів. Звідси, по-третє, - це уявлення про те, що в світі, в суспільстві, в людині відсутня будь-яка організація, єдиний порядок і цілісність системи життєвих стосунків.

У філософському словнику можна знайти таке визначення: “нігілізм – це точка зору абсолютного заперечення, що не пов’язане із жодними позитивними ідеалами” [14, с. 51]. У свою чергу, соціальний нігілізм – це не визнання загальноприйнятих ідеалів, цінностей, моральних норм, культури тощо. Іноді, заперечення цих норм відбувалось із ціллю затвердження та піднесення інших цінностей. Сьогодні, нігілізм постає як розумова конструкція, що тісно пов’язана із переконаннями, які заперечують загальноприйняті моральні цінності, норми, ідеали та культуру. Значну загрозу сучасного світу сьогодні становлять наслідки нігілізму, а саме: ксенофобія та расизм. Вони ґрунтуються на негативних явищах, які відбуваються в суспільстві. Основною та особливою групою ризику є молодь в силу власного психічно-емоційного стану, особливостей світосприйняття оточуючих, адже у них дуже яскраво виражена потреба у самореалізації. Усвідомлення та чітке розуміння сутності, провідної ідеї ксенофобії та расизму дасть можливість розглянути дані поняття більш всебічно, що є важливим при попередженні та безпосередньо боротьбі із цими явищами в сучасному суспільстві.

Основними характеристиками нігілізму можна визначити, згідно М. Бердяєва, такі: “втрата етично-ціннісного підходу до світу і перш за все до людей, “нейтральність”, що припускає одночасно і погане, і хороше, і добро, і зло; знущально-холодне ставлення до самого себе; самі сильні посилюють, що представлені як хибні(наприклад, самогубство як останній

обман у нескінченній низці обманів); утрачена мета (не знає, до чого докласти свої сили), яка є суттю нігілістичної свідомості; утрата не тільки орієнтира, але і стимулу” [3, с. 412]. Саме тому нігілізм постає як певна характеристика і сучасного філософського мислення, коли річ іде про питання європейської культури та світогляду, а головним постає заперечення всіх законів, норм, ідеалів, цілей, принципів, тих, які були с свій час сформовані релігією, суспільством та владою.

Аналіз філософських концепцій нігілізму показав, що є щонайменше два підходи до вивчення цього феномену. Перший полягає в презентації нігілізму як “онто-історичного” явища. У цьому випадку відбувається занурення в історичний контекст феномену як знецінення найвищих цінностей, смерті Бога чи забуття буття (торжество нігілізму) або знівелювання нігілізму у філософії постмодерну. Другий підхід – коли нігілізм розглядається як властивість мислення або специфічна спрямованість, що є характерною для всіх епох і може стосуватися різних поглядів на світ. Онто-історичний підхід до вивчення сутності нігілізму властивий передусім Ф. Ніцше, М. Хайдеггеру, Ж. Бодріару.

Факт існування “Іншого”, сприйняття цього Іншого як “Чужого” породжує нігілістичну установку, і людина підсвідомо відкидає все те, що не схоже із нею, що є протилежним її поглядам та баченням. Спочатку людина відкидає та заперечує існування Бога. Так відбувається “метафізичний бунт”. Далі цілком природно цей метафізичний бунт переростає у моральний і політичний бунт. Адже, “якщо Бога немає, то все дозволено”. Людина із нігілістичною установкою бачить та сприймає лише своє Я, вона намагається знищити всю інакшість навколо себе. Тут постає проблема Я-Інший, яка може переростати у дискримінацію, ксенофобію, расизм, адже у монологічній культурі мислення, все має бути однакове, та підвладне Я. Все, що відмінне від нього завжди буде породжувати відчуження, заперечення та дискримінацію, яка переростатиме у шовінізм, ксенофобію та расизм. Досить часто, на цьому підґрунті відбувається цькування, приниження інших, “чужих” осіб, і навіть кримінальні правопорушення. Нігілізм вказує, що знецінилися ключові цінності, включаючи саме поняття істини.

Кримінологічні дослідження проблематики таких наслідків нігілізму як ксенофобії та расизму почали проводитися відносно нещодавно. Поштовхом для цього постали події ХХ століття, тоді коли людям довелося пережити наслідки насильства та нетерпимості, безпрецедентні за масштабами та своїми формами, до того ж й підкріплені квазінауковими догматами. У контексті нових глобалізаційних проблем та викликів нині можна спостерігати своєрідний “ренесанс” даної проблематики не тільки на пострадянському просторі, але й у загальному світовому масштабі. Незважаючи на загальносвітову актуальність явища “ксенофобія”, означених проблем та широку вживаність цього терміна, станом на сьогодні не існує його загальноприйнятого визначення в міжнародних та вітчизняних нормативних документах. Дослідники не безпідставно наголошують, що категорія “ксенофобія” все ж продовжує лишатися розмитою та має доволі обмежені аналітичні можливості. Ксенофобія – це емоційно насичене, негативне відношення суб’єкта до своєрідних людських спільнот і їх окремих представників – “інших”, “чужинців”, “не наших”. Вона проявляється у певних соціальних установках суб’єкта, упередженнях та забобонах, соціальних стереотипах та у його світогляді в загальному [5, с.

378].

Расизм – це світогляд, а також політичні практики та теорії, які базуються на ньому, що були засновані на баченні про розподіл людей на біологічно різні групи на підставі видимих особливостей зовнішності (колір шкіри, колір та структура волосся, будова тіла, риси обличчя, тощо), тобто на різному відношенні до людей та їх спільностей у залежності від їх належності до цих груп (рас). Як різновид ксенофобії расизм є “іраціональною реакцією людей на невідоме та чуже” [14, с. 136].

Спираючись на думку Р. Рорті про те, що в основі расизму та ксенофобії як на індивідуальному рівні, так і на рівні групових асоціальних практик лежить феномен страху, то потрібно звертати увагу саме на їх культурно-психологічні чинники. Останні, знаходячись у єдності із соціально-економічними, “значно загострюють деформаційні процеси в різних формах суспільної свідомості, першочергово в моральній, політичній та правосвідомості” [12, с. 127]. У структурі суспільства культурно-психологічна підсистема має характерне функціональне навантаження. Як зазначав ж Ф. Бродель: “ця підсистема містить в собі абсолютно всі прояви духовного життя – норми, цінності, знаково-комунікаційні системи, що забезпечують взаємодію людей” [1, с. 412]. Саме тому на ідеологічні й інституційні складові культурно-психологічної підсистеми суспільства лягає фундаментальне функціональне навантаження стосовно збереження власне соціальних підстав співіснування тієї чи іншої групи осіб у рамках певних кордонів та забезпечення прогресивного розвитку суспільства через відповідальне розкриття конструктивного потенціалу кожної людини. Завдяки життєздатності неформальних (релігійних, моральних та інших) норм, естетичних уподобань, культурних традицій, духовних засад загальносоціального дискурсу та колективно-несвідомих, архетипічних переживань гарантується та забезпечується поступовість у розвитку суспільства та взаємозв’язок між поколіннями.

Проте, не вдаючись до змістовного аналізу вельми широкого спектру питань, що пов’язані із видами, змістом, моральності, причинами деформацій суспільної свідомості, вадами освіченості, акцентуймо увагу тільки на тих із них, які, на нашу думку, мають найбільш виражений вплив на поширення нігілізму, расизму та ксенофобії. Причини виникнення нігілізму обумовлюються, перш за все, тим, що сьогоденне суспільне життя є нестабільним і негомогенним. На цьому фоні можуть виникати протиріччя між загальноприйнятими цінностями, нормами та встановленим правом, через нігілізм людина проявляє свій протест та обурення.

Серед цілого ряду культурно-психологічних чинників поширення нігілізму, як наслідок – расизму та ксенофобії привертає особливу увагу на себе чинник поглибленого морального, правового та політичного нігілізму. Не менш значимим є закріплення стереотипів масовій свідомості суспільства, часто підкріплені безвідповідальними засобами масової інформації (зокрема, міфи про можливе захоплення робочих місць іноземцями та подальше зростання конкуренції на ринку праці); пасивна, а частіше і негативна роль засобів масової інформації у процесі формування громадської думки щодо іноземних громадян, які перебувають на території України; загальне падіння рівня культури та утворення негативної

стереотипізації свідомості основної маси населення країни; недостатня включеність іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення; політичний фактор (вплив із-за кордону та внутрішні політичні проблеми); дедалі більша політизація проблем етнічних груп, які дуже активно використовуються під час виборчих перегонів; активізація діяльності різного роду радикальних організацій; відсутність чіткої державної позиції щодо визнання факту існування проблеми ксенофобних та расистських настроїв, які мають потенціал переростати в організовані форми насильницьких дій та ін.

Варто зауважити, що основним структурним елементом поширення ксенофобії та расизму є негативна соціальна установка, яку можна уявити як переважно стійку у часі систему уявлень та поглядів про соціальний об'єкт або ж подію (когнітивний блок), сукупність взаємопов'язаних із ними емоційних станів (емоційний блок), які схиляють до відповідних дій (поведінковий блок). За словами Р. Берона, "основною та ключовою негативною установкою у механізмі ксенофобії є упередження, іншими словами негативне відношення до представників будь-якої соціальної групи, зумовлене тільки їх належністю до цієї групи" [2, с. 217].

На думку М. В. Кроз та Н. О. Ратиної агресивні прояви ксенофобії є наслідком саме ворожої агресії (автори користуються класифікацією С. Фішбаха стосовно поділу агресії на ворожу та інструментальну) – прояву негативного відношення до жертви та бажання завдати їй шкоди чи спричинити страждання [6, с. 11]. Водночас, Д. Річардсон та Р. Берон акцентують, що безпосереднє відношення до агресії має схильність особи до упередженої атрибуції ворожості, тобто приписування недобррозичливості, ворожих намірів іншим, коли насправді цього просто не існує [2, с. 198].

Невирішені проблеми посттоталітарної трансформації призводять до збільшення соціальної дистанції в середині українського суспільства. Якщо держава та кожен громадянин буде робити все можливе від нього для протидії расизму, ксенофобії та нігілізму, приймати активну участь у їх запобіганні та боротьбі, то дана проблема буде поступово мінімізуватись. Перш за все потрібно підвищувати рівень загальної і правової культури громадян, їх правової і моральної свідомості, вдосконалювати законодавство та проводити профілактику правопорушень. Самосвідомість, правова обізнаність та моральність – запорука успіху у боротьбі із нігілізмом.

Яскравим зразком ламання старого ладу та зміни існуючих правил є Рух за громадянські права чорношкірих в США. За час ненасильницької боротьби Рух за громадянські права домогся припинення расової дискримінації в різних сферах. Цей рух пробудив в чорношкірих американців почуття самоповаги, гордості і впевненості в своїх силах, сприяв досягненню взаєморозуміння між білими і чорношкірими громадянами США.

Сьогодні цей рух за соціальну справедливість отримав "нове дихання" в організації "Black Lives Matter". Згадуючи їх, відразу на думку спадає поняття "бунт", чи радше "повстання". Повстання проти несправедливого консервативного укладу суспільства, проти правил, які більше не діють, бо не відповідають суспільному прогресу. Однак, якщо детальніше дослідити методи боротьби прихильників BLM, то можна прослідкувати в них два згадані раніше взаємопов'язані між собою явища: політичний нігілізм і

правовий нігілізм. Тобто ця організація, декларуючи принцип рівності, насправді в своїх конкретних проявах виступає з позицій зворотного, чорного расизму та дискримінації “білої” раси. Із одного боку, “Black Lives Matter”, борються за свої права та намагаються зупинити дискримінацію стосовно своєї раси, а з іншого боку, їх боротьба є проявом нігілізму та дискримінації Інших. І саме наявність обох видів нігілізму підтверджує тезу про те, що заперечення загальноприйнятих правил може призводити як до позитивних, так і до негативних наслідків.

Наведені у статті риси та форми вияву нігілізму (ксенофобія та расизм) в суспільстві можуть призвести до надзвичайно тяжких кризових станів у державі, такі як підвищення рівня злочинності, сепаратизм, дискримінацію осіб. Вважається, що абсолютно повністю подолати нігілізм та його наслідки неможливо, але можна мінімізувати його рівень шляхом застосування низки комплексних заходів, консолідації суспільства, забезпечення принципу верховенства права, здійснення правового виховання громадян у напрямі патріотизму та відповідальності за свою країну, гідного морально-етичного виховання дітей та молоді, пропаганду встановлених загальноприйнятих морально-ціннісних норм.

Висновки. Підсумовуючи, варто зауважити, що наведені положення стосовно культурно-психологічних чинників нігілізму: расизму та ксенофобії тільки пунктирно окреслюють той широкий та глибинний пласт девіантогенних соціальних проблем, які відтворюються на рівні персональних та колективних практик. Саме тому запропоновані в даній роботі позиції слід розуміти як запрошення до міждисциплінарної наукової дискусії, бо ж культурно-психологічні чинники ксенофобії та расизму, знаходячись у єдності із соціально-економічними, формуються в надрах трансформації суспільної свідомості і, перш за все, політичної, моральної та правової її форм.

Список використаних джерел:

1. Бродель, Ф 2006. ‘Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII’, в 3 т., Т.1. “Структуры повседневности: возможное и невозможное”, 2-е изд., Москва: *Весь Мир*, 592 с.
2. Бэрн, Р & Ричардсон, Д 2001. *Агрессия*, Питер, 352 с.
3. Бердяев, Н 1989. *Философия свободы. Смысл Творчества*, Москва: *Правда*, 690 с.
4. Вальдентфельс, Б 1995. ‘Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о “Чужом”’, пер. с нем. О. Кубановой, *Логос: филос.-лит. Журнал*, № 6, 109 с.
5. *Історія філософії. Словник* 2012. Київ: *Знання України*, 2-ге вид., перероб., за заг. ред. д. ф. н., проф. В. І. Ярошовця, 1087 с.
6. Кроз, МВ & Ратинова, НА 2005. ‘Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии’, *Academia*, 52 с.
7. Лютий, ТВ 2002. Нігілізм: анатомія Ніщо, Київ: *Парапан*, 296 с.
8. Лютий, ТВ 2021. “Двійник”. Про природу дублювання і множинності, *Віхола*, 272 с.
9. Левинас, Э 2000. *Избранное: Тотальность и бесконечное*, пер. Вдовина, ИС & Дубин, БВ, Москва; СПб.: *Культурная инициатива: Университетская книга*, 344 с.
10. Мартин Бубер 2012. Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням, пер. з нім., Київ: *Дух і літера*, 272 с.

11. Новиков, АИ 1972. Нигилизм и нигилисты. Опыт критической характеристики, Ленинград: Лениздат, 296 с.
12. Рорти, Р 1998. *Обретая нашу страну: политика левых в Америке XX века*, пер. с англ. Хестанова, ИВ & Хестанов, РЗ, Москва: Дом интеллектуальной книги, 354 с.
13. Слотердайк, П 2002. *Критика циничного розуму*, переклад з німецької Андрія Богачова, Київ: Тандем, 544с.
14. *Філософський енциклопедичний словник* 2002. Київ: Абрис, 742 с.
15. Хайдеггер, М 1993. 'Европейский нигилизм', в кн. *Хайдеггер М. Время и бытие*, Москва: Республика, с. 63-176.
16. Хабермас, Ю 2000. *Моральное сознание и коммуникативное действие*, пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова, Москва: Наука, 380 с.

References:

1. Brodel, F 2006. 'Materialnaya civilizaciya, ekonomika i kapitalizm, XV-XVIII (Material civilization, economics and capitalism, XV-XVIII)', v 3 t., T.1. "Struktury povesednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe", 2-e izd., Moskva: Ves Mir, 592 s.
2. Beron, R & Richardson, D 2001. *Agressiya (Aggression)*, Piter, 352 s.
3. Berdyayev, N 1989. *Filosofiya svobody. Smysl Tvorchestva (Philosophy of freedom. The meaning of creativity)*, Moskva: Pravda, 690 s.
4. Valdentfels, B 1995. 'Svoja kultura i chuzhaya kultura. Paradoks nauki o "Chuzhom" (Your own culture and someone else's culture. The paradox of the science of "Alien")', per. s nem. O. Kubanovoj, *Logos: filos.-lit. Zhurnal*, № 6, 109 s.
5. *Istoriya filosofiyi. Slovník (History of philosophy. Dictionary)* 2012. Kiyiv: Znannya Ukraini, 2-ge vid., pererob., za zag. red. d. f. n., prof. V. I. Yaroshovcya, 1087 s.
6. Kroz, MV & Ratinova, NA 2005. 'Socialno-psihologicheskie i pravovye aspekty ksenofobii (Socio-psychological and legal aspects of xenophobia)', *Asademia*, 52 s.
7. Lyutij, TV 2002. *Nigilizm: anatomiya Nisho (Nihilism: anatomy Nothing)*, Kiyiv: Parapan, 296 s.
8. Lyutij, TV 2021. "Dvijnik". Pro prirodu dublyuvannya i mnozhinnosti ("Double". On the nature of duplication and multiplicity), *Vihola*, 272 s.
9. Levinas, E 2000. *Izbrannoe: Totalnost i beskonechnoe (Selected: Totality and infinity)*, per. Vdovina, IS & Dubin, BV, Moskva; SPb.: Kulturnaya iniciativa: Universitetskaya kniga, 344 s.
10. Martin, Buber 2012. *Ya i ti. Shlyah lyudini za hasidskim vchennyam (Me and you. The way of man according to the Hasidic teachings)*, per. z nim., Kiyiv: Duh i litera, 272 s.
11. Novikov, AI 1972. *Nigilizm i nigilisty. Opyt kriticheskoy harakteristiki (Nihilism and nihilists. Experience of critical characteristics)*, Leningrad: Lenizdat, 296 s.
12. Rorti, R 1998. *Obretaya nashu stranu: politika levyyh v Amerike XX veka (Finding our country: the policy of the left in America in the XX century)*, per. s angl. Hestanova, IV & Hestanov, RZ, Moskva: Dom intellektualnoj knigi, 354 s.
13. Sloterdajk, P 2002. *Kritika cinichnogo rozumu (Critique of the cynical mind)*, pereklad z nimeckoyi Andriya Bogachova, Kiyiv: Tandem, 544s.
14. *Filosofskij enciklopedichnij slovník (Philosophical encyclopedic dictionary)* 2002. Kiyiv: Abris, 742 s.
15. Hajdegger, M 1993. 'Evropejskij nigilizm (European nihilism)', v kn. *Hajdegger M. Vremya i bytie*, Moskva: Respublika, s. 63-176.
16. Habermas, Yu 2000. *Moralnoe soznanie i kommunikativnoe dejstvie (Moral consciousness and communicative action)*, per. s nem. pod red. D. V. Sklyadneva, poslesl. B. V. Markova, Moskva: Nauka, 380 s.